

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Когнитивтік ғылымдар бағытында

Тақырыпты оқудың мақсатына қазіргі лингвамәдениеттануда жиі талқыланатын мәселе – ойлау мен тілдің өзара байланысында анық көрініс табатын концепт ұғымын анықтау және когнитивтіктің шектерін көрсету жатады.

1941 жылы Уорф кенеттен қайтыс болған соң антропологияда оның зерттеген тақырыптарына деген қызығушылық сөніп қалды. 1950 жылдары лингвистикалық антропологияға деген қызығушылық қайта көтеріле бастаған кезде лингвистика дескриптивті бағыттан құрылымдық бағытқа ден қойды.

Құрылымдық лингвистикадан келген идеялар антропологияға структурализм арқылы және жіктеу мәселелеріне көбірек мән берген релятивистік антропология арқылы еніп отырды. Біз осы жіктеу мәселелерімен байланысты енген идеяларды қарастырамыз.

Құрылымдық семантика

Дат лингвисті Луи Ельмслевтің атақты мысалын алайық: «сұр түстер және ағаштар шоғыры». Уэль тіліндегі сұр түстер сөзі ағылшын тіліндегі сұр түстерден өзгешеленеді. Өйткені уэль тілінде ол аз ғана түстерді қамтиды. Уэль тіліндегі сұр сөзі ағылшын тіліндегі жасыл сөзіне қарағанда қамтитын түстер спектрі тар. Уэль тіліндегі gwyrdd сөзі ағылшын тіліндегі green (жасыл) түс, барлық көк түстер және сұр түстің кейбір түрін білдіретін түстер тобына қолданылады. Liwud түсі сұр түстің кейбір түрін және қоңыр түстің кейбір түрінің жиынын білдіреді.

Сол сияқты біз ағаш, тоғай және орман сөздерін дат, неміс және француз тілдеріндегі нұсқаларымен салыстырғанда екі тілде толығымен бірдей болатын баламаның жоқ екенін көреміз. Тіпті балама сөздер саны бірдей неміс және француз тілінде толық сәйкес келетін сыңары жоқ. Француз тіліндегі bois сөзі (ағаш, тоғай немесе тоғайлы жер дегенді білдіреді) неміс тіліндегі Holz (ағаш, кішігірім тоғайлы жер) сөзінен ауқымдырақ. Француз тіліндегі forêt (ну орман) категориясы ағылшын тіліндегі forest сөзіне сәйкес келеді. Оның мағынасы неміс тіліндегі Wald (тоғайлы жер, сирек орман) сөзінен тарлау. Егер немісшелеп ағылшын немесе француз тіліндегі forest мағынасындағы сөзді айту керек болса, немісше großer Wald (үлкендеу орман) деп айту қажет болады. Бір де бір тіл барлық түсті жіктеп бермейді. Барлық түстердің жігін беру мүмкін болмас еді. Өйткені табиғатта толқынының ұзақтығына қарай және түстің қанықтығына қарай бір түстің шексіз түрлері кездесуі мүмкін. Тіл мағына беру үшін құрылым жасайды, мәдениеттер де солай жасайды. Кей кездері құрылым таза лингвистикалық тұрғыда құрылады. Мәселен, түс түрлері сияқты немесе ағаштарға қолданылатын түрлі сөздердің мысалындағыдай. Ал басқа кездері ол әдеп қағидаларына немесе дұрыс болып есептелетін киіну мәнеріне қатысты болуы мүмкін.

Америкалық лингвист Кеннет Пайк 1954 жылы 762 беттен тұратын «Адам мінез-құлқы құрылымының біркелкілігі жайлы теорияның тілге қатысы» атты еңбегінің бірінші бөлімі үлкен ғылыми жаңалық алып келді. Ол дыбыс пен мағынасы бар дыбыс бірліктері арасындағы байланыс идеясын басқаша қолданды. Кез келген нәрсенің бірліктері мен кез келген нәрсенің мағынаға ие бірліктері арасындағы байланысты қарастырды.

Фонетика – адам шығара алатын әртүрлі дыбыстарды, ал фонема болса, қарастырылып тұрған тілдегі басқа дыбыстардан ерекшеленетін дыбыстарды зерттейді. Ендеше, мысалға испан және португал тілдеріндегі дыбыстар арасындағы айырмашылықты салыстыруға болатын болса, онда осы екеуінің тіліндегі не мәдениетіндегі кез келген деңгейлерді салыстыруға болады деген сөз.

Этик дегеніміз – әмбебаптық немесе заттарды «объективті» түрде зерттеуге мүмкіндік беретін деңгей.

Эмик – белгілі бір тіл мен мәдениет ауқымындағы мағынасы басқаларынан өзгеше болуы мүмкін заттардың деңгейінде зерттеу жүргізу.

Біз эмикті әртүрлі тұрғыдан не кестеге салып қарау деп түсіндіре аламыз. Классикалық мысалға Линнейдің жүйесін; медицинадағы ауру түрлерін; жарық толқынының өлшем бірлігін; музыкадағы хроматикалық өлшем және шежіре кестесін жатқыза аламыз. Кейбір радикалды релятивистер бұндай кестелердің әмбебап екендігіне күмәнмен қарағанымен де, олардың

бар болуының өзі мәдениетке тәуелсіз әмбебаптылықтың болатынын және өз мәдениеті тұрғысынан қарағандағы бір-бірінен өзгешеленетінін көрсетеді.

«Эмик» сөзінің нақты мағынасы ұзақ уақыт бойы үлкен пікірталас туғызып келді. Харрис оны информанттардың мәлімдемесі ретінде түсінетін болса, Пайк эмик жүйесінің құрылымдық табиғатына көбірек мән берді. Информанттар өз тілінің грамматикасын түсіндіре алмайтыны сияқты олар өздерінің мәдени түсініктері мен іс-әрекеттері негіз етіп отырған эмик жүйесін түсіндіріп бере алмайды. Ол жүйені анықтау – информанттың ісі емес, зерттеушінің жұмысы.

Пайктің бірінші еңбегінен соң антропологтар эмик пен этик категориялары арасындағы байланысты анықтауға күш салды. Осы бағытта кешенді әдіснамалар жасалды, күрделі пікірталастар болды. Бұдан кейін жазылған Уард Гудэнафтың Микронезия аралындағы трук тұрғындарының туысқандық атауларға қатысты жазылған атақты жұмысынан соң кейбір антропологтар туысқандық атауына қайта мән бере бастады. Эмик құрылымдар мәдениеттің басқа бөлігіне қарағанда туысқандық атауларда анық байқалады. Оларды зерттеуде зерттеуші денотатты сигнификаттан, компоненттен, конотаттан, дезигнаттан немесе заттар класынан оңай ажырата алады.

Біздің жағдайда ағылшын тілін қолданып ағылшынша uncle сөзін қарастырайық. Бұл жердегі дезигнат – uncle сөзінің өзі. Денотата туысқандық қатынасты көрсетеді: әкенің бауыры, ананың бауыры, әкенің апа-қарындастарының жолдасы, ананың апа-қарындастарының жолдасы тағы сол сияқты. Класстың анықтамасын беру үшін сол класқа жататын адамдардың барлығын атап шығуға болады. Бірақ ол жауап қанағаттандырарлықтай болмайды. Оның орнына жіктеу принциптерін түсініп алған тиімдірек.

Жіктеу принциптері сигнификатта немесе компонентте көрініс табады. Uncle класы үшін компонент ер адам (uncle сөзін aunt сөзінен ажырату үшін), бірінші жоғарғы буын (uncle сөзін nephew сөзінен ажырату үшін), қандас туыс немесе қандас туыстың жолдасы (uncle сөзін father-in-law сөзінен ажырату үшін), колатералды (uncle сөзін father сөзінен ажырату үшін). Осы төрт компонентті анықтап алу арқылы біз uncle сөзінің мағынасын шығарамыз. Мысалы, авункулат туысқан болудың ерекшеліктері қандай немесе жалпы бұл қандай әрекет әдебінің болуын талап етеді. Бұлардың бәрі компонентті талдаудың бөлшектері емес, бірақ ол осындай өлшемдерге сүйенеді.

Компонентті талдаудың тағы бір өлшемі кез келген атаулар жиынтығына біз бірнеше дұрыс жауап бере аламыз.

Ол мына кестеде көрсетілген.

	Тікелей		Колатералды	
	Ер адам	Әйел адам	Ер адам	Әйел адам
2-буын	grandfather (ата) grandson (ұл неме- ре)	grandmother (әже) granddaughter(қыз неме- ре)		
1-буын	father (әке) son (ұл)	mother (ана) daughter (қыз)	uncle (аға) nephew (ұл бө- ле жиен)	aunt (апа) niece (қыз бөле жиен)
0-буын	brother (аға-іні)	sister (апа-сіңілі)	cousin (бөле-жиен)	

Онда ағылшын тіліндегі қандас туысқанға қолданылатын атау сөздің талдауы берілген. Оның біріншісі ең дұрыс деп қабылданған нұсқасы. Алайда маған ол жерде көрсетілген тізбектес, колинеалды, аблинеалды туысқандар арасындағы айырмашылық тым майда және ойға қонымсыз болып көрінеді.

Екіншісі, өз кезінде психологиялық шындықа жанасады және ағылшын тілінде сөйлеушілердің ойлау процесіндегі туысқандарды ресми жіктеу ерекшелігін көрсете алады деп баға-

ланды. Бірақ ағылшын тілінде ана тілі ретінде сөйлеуші адам мен үшін ата-әжені немеремен немесе ата-ананы балаларымен қатар қою және 0-буынның өзін ғана қою – ұрпақтарды үлкенінен кішісіне қарай ретпен қоюға қарағанда мәнсіздеу болып көрінеді.

Кестеде көрсетілгендей компонентті талдаудың нәтижесінде бірнеше нұсқа болуы мүмкін, яғни компонентті талдауда нақтылық жоқ. Олай болу себебі талдаушы талдап отырған адамдардың ақпаратты қабылдау ерекшелігіне қарап жасамайды, ол лексикалық құрылымдарды басшылыққа алып талдау жасайды.

Бір жағынан қарағанда бұл осы талдау тәсілінің шектеулі екенін көрсеткенімен де, ол көп қиындық тудыратын нәрсе емес. Өйткені егер біз тіпті бір мәдениет өкілдері өздерінің де сан қилы ойлауы мүмкін екеніне дайын болсақ, талдаудаға ұсынылған әртүрлі нұсқаларды түсіну қиын болмайды. Лингвистикада көп зерттеушілер ең жақсы грамматикалық талдау ең қарапайым талдау деген түсінікте. Олар әдетте жасалған талдаудың зерттеліп отырған тілде сөйлеушілер үшін бейімделгенін не бейімделмегендігін ескере бермейді.

Осы орайда осындай зерттеулерге қатысты айтылатын тағы бір пікір компонентті талдауда ұсынылатын талдау нұсқасының ішіндегі ең жақсысы зерттеліп отырған тілде сөйлеушілер үшін мағыналы болатын нұсқа. Ал егер зерттеліп отырған тілде сөйлеушілердің өздері талдауда қандай нұсқа түсініктірек екендігіне келіспейтін болса, еш нәрсе етпейді. Осыған байланысты туындаған пікірталастың аты «Құдай шындығы мен фокус-покус» деп аталады. «Құдай шындығы» когнитивті ақиқатты іздейтін болса, «фокус-покус» сондай когнитивті ақиқаттың бар екендігіне күмән келтірушілер жағы. Бұл пікірталас 1960–1965 жылдары «Американ антрополоджист» атты журналда жарияланды. Ондағы негізгі мақалалар Стефен Тайлердің редакторлығымен жарыққа шыққан «Когнитивті антропология» жинағында берілген.

Бүгінде антропологияда релятивистік ойдың бір-бірінен өзгеше екі тармағы бар. Ыңғайлы болу үшін оларды модернистік және постмодернистік деп атауға болады. Модернистік көзқарас 1960 жылдардағы ақыл-ойдың ресми түрде дұрыс деп есептелетін ерекшеліктерімен айналысады, мысалы когнитивті антропологтар. Сол себепті де олар ресми әдістемеге сүйенеді. Көбіне ол дәстүрлі мәдениеттегі ғылыми ақыл-ойды зерттейтін этнозоология және этнобиология сияқты бағыттарға тән. Постмодернистік көзқарас болса ресми әдістемеліктерді жоққа шығарады және интерпретивистік әдісті дұрыс санайды. Интерпретивистік әдіс жеке тұлғалардың қарым-қатынасы мен мәдени категориялардың келісімге келу жолдарына мән береді.

Модернистік тармақ Уорфтің көзқарас бойынша жұмыс істейді. 1960 жылдары когнитивті антропологияны қолдаушылар Уорфтің зерттеуге деген қызығушылығын өз зерттеулерінде қолданды. Ол заманауи батыс ғылымы мен қарабайыр жергілікті халықтардың әлем туралы түсінігі арасындағы байланысты зерттеуге ден қойды. Сол зерттеу саласын «этноғылым» деп атады. Көп жағдайда бұл терминнің когнитивті антропологиядан, компонентті талдаудан, жаңа этнографиядан ешқандай айырмашылығы жоқ. Бірақ бүгінгі «этноғылым» теориялық сұрақтармен көбірек айналысады. Мысалы, этноботаника, этнозоология, этномедицина т.с.с. жергілікті халықтардың білім жүйесінің ерекшеліктерін зерттейді.

Этноғылымдардың ең көрнекті өкілі Чарльз Фрейк. Ол Филиппиндегі субанум, йакан және басқа мәдениеттердегі экологиялық жүйелерді, аурулардың түсіндірмесін, заң концептісін, үйге қалай кіру керектігін, қалай су сұрау керектігін эзотерикалық және түсінікті тілде жазып шықты. Бұл мысалдардан көретініміз Фрейк этноғылымы зерттеу жүргізуде әлеуметтік іс-әрекеттер мен этноғылыми дискурстың статикалық категорияларын да ескереді. Ол стратегиялар мен шешім қабылдау әдісін қолданады. Өзі қалыптастырған әдіснамада да ол солай жасаған. Фрейктің бұл көзқарасы кейбір постмодернистік көзқарастарға ұқсас келеді. Алайда бұл көзқарас 1960 жылдары постмодернизм антропологияға келмей тұрып қалыптасқан. Постмодернизмнен айырмашылығы ол жергілікті халықтың мәдени категорияларын басқаша қарастырады. Этноғылымда бұл категориялар этнографтардың сұрақ-жауап жүргізуі арқылы анықталады.

Бұл дәстүрдегі бір топ ғалым батыс ғылымын негіз етіп алуды жөн санаса, басқалары дәстүрлі қоғамдарда қоданылған жіктеу түрлерін дұрыс көреді. Ал кейбіреулері батыс ғылымының өзін мәдени дәстүр ретінде қарастырды. Скотт Атранның Аристотельден Дарвинге дейінгі тарихтағы «халық биологиясын» зерттеуі осының жақсы мысалы бола алады. Алғашқы кездері этноғылым лингвистикамен тығыз қатынаста еді, бірақ соңғы кездері ол когнитивті

психологияға жақынырақ болып жүр. Ал болашақта мәдениет пен тұлға арасындағы қатынасты зерттейтін мектеп зерттеу сұрақтарымен көбірек айналысады деген пікір бар. Ұзақ уақыт бойы этноғылым осы мектеппен байланыстырылып келген болатын.

Ғылымда ақиқаттың бар екенін мойындайтын, бірақ ондағы әлеуметтік және мәдени айқындаушыларды да жоққа шығармайтын көзқарас медициналық антропологияға тән.

Сесиль Хэлманның осы бағытта жазылған еңбегінде медицина мен антропологиядағы жүздеген мысал келтіреді. Ол мысалдарда күйзелістің, аурудың, психологиялық ауытқулардың және эпидемиологиялық аурулардың мәдени, биологиялық құрылымын көрсетіп береді. Мысалы, Солтүстік Америка психиатрлары Британиядағы дәрігерлерге қарағанда шизофрения диагнозын жиірек қояды екен. Сол сияқты Солтүстік Америка дәрігерлері эмфизема деп диагноз қойған ауруға британдық дәрігерлер созылмалы бронхит деген диагноз қояр еді. Осыған ұқсас мысалдар Еуропа бойынша жүргізілген салыстырулар нәтижесінде табылған. Бұл қазіргі медицина жалған дегенді білдірмейді. Ол мәдениет әр жерде әртүрлі екенін айтқысы келген. Тіпті операция жасайтын хирург дәрігердің ғұрыптары да бір-бірінен өзгешеленеді.

Қорытынды

Боас релятивистік принциптерге сүйенетін жаңа антропологияның негізін қалады немесе оның антропологиясы мәдени өзгешеліктерге мән бере зерттеу принциптеріне сүйенетін және әлемнің әртүрлі екендігін түсінудің моральдық маңыздылығына мән беретін антропология болды.

Функционалистер сияқты оның да ескі жүйенің тәртібіне қарсы тұруына тура келді. Бірақ Америкада пайда болған боастық антропология Малиновскийдің, британдық Радклифф-Браунның антропологиясынан өзгеше болды. Релятивизмнің ең көрнекті өкілдері «мәдениет пен тұлға қатынасын зерттейтін мектептің» өкілдері мен «Сапир-Уорф гипотезасымен» жұмыс істейтіндер еді. Олардың өздерінің де бір-бірінен айырмашылығы болды. Айырмашылықтары зерттеу қызығушылықтарында және теориялық көзқарастарында еді.

Боастық дәстүрдің жетістіктерінің бірі оның жіктеудегі когнитивті аспектілерге мән беруінде. Бұл қызығушылықтың болуы Боас пен Радклифф-Браунның антропологиясындағы үлкен айырмашылықты көрсетеді. Боас мәдениетті ақыл-ойдың түрлері ретінде қарастыратын болса, Радклифф-Браун мәдениетті әлеуметтік құрылымның кішігірім қосалқы бөлшегі ретінде қарастырады. 5-ші тараудағы Крөбер/Риверс/Радклифф-Браундардың туысқандық атауларға байланысты пікірталасы – осының дәлелі. Крөбердің көзқарасы Боас пен Сапирдің көзқарасына сәйкес келеді және Пайк, Гудэнаф, Фрейк және этноғылым саласындағы кейінгі ғалымдардың еңбектерінде сөз болатын «эмик» мәселесіне ұқсас келеді. Келесі дәрістерде көретіміздей, Леви-Стросстың структурализмі когнитивтік және әлеуметтік-құрылымдық антропология көзқарастарын біріктіреді. Бірақ оның Боас пен Боастың мәдени партикуляризмнен айырмашылығы ол әмбебаптылыққа көбірек мән береді.

Боас дәстүрінде жазылған кітаптарға оның «Жетілмеген ер адамның ақыл-ойы» және «Нәсіл, тіл және мәдениет», Лоуидің «Жетілмеген қоғам», Крөбердің «Антропология: мәдени белгілер және процестер» және Крөбер мен Клакхонның «Мәдениет: концептілер мен анықтамаларды сыни тұрғыдан талдау» еңбектері жатады.

Мәдениет пен тұлға қатынасы жайлы жазылған классикалық еңбек болып осы күнге дейін Бенедикттің «Мәдениет белгілері» кітабы саналады.

Рационалдылық төңірегіндегі пікірталас жайлы Холлис пен Люктің «Кіріспесімен» жазылған, релятивистік көзқарасқа жақсы түсіндірме беретін «Рационалдылық және релятивизм» кітабы. Геллнердің «Релятивизм және әлеуметтік ғылымдар» кітабы да осы бағытпен байланысты және онда біз қарастырған «Релятивизм және әмбебаптылық» мақаласы да бар. Осыдан бөлек екі кітап та «Ақыл-ой түрлері» тақырыбында жазылған, бірақ олар ширек ғасырдан соң жарияланды. Десе де онда ойлау түрлеріне қатысты пікірлердің қалай өзгергендігі туралы жақсы баяндап береді.

«Когнитивті антропология» жайлы жазылған мақалалар жинағы – осындай атаумен аталатын, Стефен Тайлердің редакторлығымен жарияланған жинақ. Уорфтің гипотезасын қайта

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 16. Когнитивтік ғылымдар бағытында

қарап жазған, жақында ғана жарияланған Люсидің «Тілдер өзгешеліктері мен ақыл-ой» кітабын да қараңыз. Сонымен бірге Дандрайдтың «Когнитивті антропологияның дамуы» кітабы да жақсы нұсқаулық бола алады.

Азық іздеу адамзат тарихындағы ең маңызды кезеңдерде негізгі өмір сүру тәсілі болған. Бүгінгі азық іздеушілердің өмірінен біз әдетте сол бұрынғы азық іздеу тәсілдерінің белгілерін көре аламыз. Адамдардың бұрынғы азық іздеу тәсілінен қазіргі тәсіліне қалай икемделгенін түсіне отырып, біз адамзаттың қазіргі жағдайын және сол жағдайды туындатқан негізгі материалдық көзді түсінеміз.

Ли азық іздеуді өмір сүрудің негізгі және икемдеуге ыңғайлы қалыпты өмір сүру жағдайы деп қарастырады. Бұл пікір ревизионистер тарапынан үлкен қарсылыққа тап болды. Ол, сонымен бірге, бушмен қоғамдарын бір-бірімен байланыстыра зерттеу де қалыпты дүние деп ойлады. Бірақ ол төңіректе және сулы аймақтарда бушмендіктерден басқа да топтың өкілдері өмір сүретін.